

О. Б. Шляхов

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***УКРАЇНА НА ШЛЯХУ ДО ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА.
СТАДІЯ ЗРУШЕННЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст.)**

Проаналізовано особливості перехідного етапу, який передував капіталістичній трансформації в Україні, висвітлено чинники, що спричинили початок модернізації економіки та соціальної структури суспільства.

Ключові слова: перехідний період, реформи, капіталістична трансформація, індустріальне суспільство.

Проанализированы особенности переходного этапа, который предшествовал капиталистической трансформации в Украине, освещены факторы, вызвавшие начало модернизации экономики и социальной структуры.

Ключевые слова: переходной период, реформы, капиталистическая трансформация, индустриальное общество.

The features of a transfer stage are parsed, which one has preceded of capitalist transformation in Ukraine, the factors are lighted called began updates of economy and social structure of society.

Key words: The transfer period, reform, capitalist transformation, industrial society.

У сучасній історичній літературі зараз все більше посилюється інтерес до першовитоків капіталістичних відносин в Україні, осмислення власного історичного досвіду в цій царині. Разом з тим, хоча останнім часом і з'явилася низка праць, присвячених окремим аспектам цієї проблематики (2; 3; 19 та ін.), остаточно не розв'язаними в історіографії залишаються питання хронологічних рамок перехідної доби від феодалізму до капіталізму та її особливостей, чому становлення буржуазного ладу в Україні супроводжували постійні перекося і кризи тощо. Зокрема, поглибленого вивчення потребують умови, за яких розпочався рух до індустріального суспільства в Наддніпрянській Україні, чинники, які покликали до життя трансформації кінця ХІХ – початку ХХ ст. Дослідження зазначених питань і є метою автора цієї розвідки.

Аналізуючи проблему становлення основ капіталістичного суспільства в Україні, треба, перш за все, звернутися до особливостей етапу, який передував початку модернізації. Останній в науковій літературі визначається як стадія зрушення або підготовка поштовху. Тобто йдеться про певний перехідний період, коли в економіці, суспільному житті та громадській думці створювалися необхідні передумови для наступних змін – здійснювався промисловий переворот, реформувалася політична система тощо. Відповідні процеси в тому або іншому обсязі, у тій або іншій формі в ХІХ ст. відбувалися і в Україні. Водночас їх своєрідність багато в чому визначалася тогочасним адміністративно-територіальним статусом українських земель, їх підпорядкуванням тій або іншій державі.

У зв'язку з цим згадаємо, що починаючи з ХVІІ ст. переважна частина українських територій – Гетьманщина, землі Запорозької Січі, а з 1793 р. і Правобережна Україна – опинилися в складі царської Росії. І хоча у свій час Москва і зобов'язувалася управляти козацькими краями «за колишніми їх правами і привілеями», згодом залишки автономного ладу, які зберігалися ще деякий час, були знищені. А в Україні запанували імперські політичні порядки та економічний устрій.

Щоб повніше оцінити їхній вплив на розвиток українських земель, з'ясувати особливості як власне передмодернізаційного етапу, так і подальшої капіталіс-

тичної трансформації Наддніпрянської України, слід згадати, що специфіку формування Російської централізованої держави, її зовнішньої та внутрішньої політики багато в чому визначав просторовий, геополітичний фактор. Віддаленість Росії від світових морських та океанських шляхів обумовили її невідгдане становище серед європейських країн, уповільненість розвитку. Тому впродовж усієї її історії можна спостерігати прагнення вийти з цього закритого стану, пробитися до світових центрів цивілізації, оволодіти вигідними торговельними шляхами. Значну роль у розвитку Російської держави грав і чинник зовнішніх ризиків. Їй приходилося протистояти небезпекам майже з усіх напрямків – із заходу та північного-заходу, з півдня та сходу. Все це обумовило надзвичайно велику мілітарну складову в розвитку країни. Невипадково граф С. Ю. Вітте у своїх мемуарах визнавав, що «Російська імперія в сутності була воєнною імперією» [6, с. 509]. Про це яскраво свідчили і величезні витрати, які завжди йшли на військові потреби країни. Так, у 1852 р., тобто в мирний час, їх частка в державному бюджеті становила 36 % [30, т. 15, с. 133].

У свою чергу постійне територіальне зростання детермінувало існування в країні жорсткого авторитарного режиму, який міг би утримати в єдиному цілому величезні багатоетнічні території, придушити постійно тліючий сепаратизм національних окраїн. Прагнення до сильної влади взагалі складало характерну рису всієї російської історії. Особливо значний крок у цьому напрямі було зроблено царем Петром I, який хоча здавалося й прагнув перейняти європейські зразки в організації державних інститутів, у суспільному житті та у господарстві країни, насправді заклав підвалини руху зовсім в іншому напрямі – до посилення централізації влади в Росії та її бюрократизації*. Так, один із лідерів кадетської партії В. О. Маклаков зазначав у своїх спогадах: «Навіть коли Петро Великий повів Росію європейським шляхом, «абсолютизм» у нас не послаб, а посилювався» [21, с. 92]. У цьому контексті непересічне значення мав і факт перетворення за правління Петра I православної церкви на своєрідну частину державного механізму. Втрата останньою своєї більш-менш незалежної ролі в суспільстві, а отже і функції потенціальної легальної опозиції царизму, теж сприяла посиленню авторитаризму влади, ліквідації будь-яких обмежень для свавілля з боку її структур.

Таким чином, якщо основний шлях цивілізаційного поступу країн Заходу йшов від несвободи до свободи, то в Російській імперії, як слушно зазначав у своїй розвідці російський історик А. Г. Данилов, «стараннями Івана Грозного та Петра I він йшов у прямо протилежному напрямі – від часткової свободи (Земські собори, вічові вільності, васально-дружинні відносини) до повної несвободи...» [7, с. 58]. Невипадково, що саме тоді царська Росія і стала, за словами міністра внутрішніх справ П. М. Дурново, «оплотом» і «представницею консервативного начала в цивілізованому світі» [27, с. 12].

У свою чергу розширення кордонів імперії, її величезні розміри аж ніяк не сприяли збільшенню економічної могутності, встановленню внутрішньої рівноваги, а навпаки, фактично стримували розвиток, її придушували. Не ставало від цього кращим та заможнішим і життя її мешканців, адже сил на облаштування внутрішніх губерній, їх повноцінний та гармонійний розвиток у держави вже не вистачало. З цього приводу В. Й. Ключевський зазначав: «Внутрішнє зростання (Російської імперії. – О. Ш.) не йшло в рівень з її міжнародним становищем, навіть затримувалося цим становищем» [16, т. 1, с. 43]. Подібну думку висловлював і відомий український вчений та громадський діяч другої половини XIX ст. О. Ф. Кістяківський, який підкреслював у своєму щоденнику, що «вся історія Ро-

*Недаремно у відвертій розмові із своїм оточенням Петро I підкреслював, що «англійська вольниця тут не до місяця», що «Європа потрібна нам ще декілька десятків років, а потім ми можемо повернутися до неї задом» і т. ін. [16, т. 8, с.338, 345].

сійської держави, з того часу як вона склалася й до наших днів, проникнута духом завоювання, прагненням довше та подальше розширити свої межі, підкорити і завоювати країни, які погано охороняються чужою державністю». Звідси ж, вважає він, Росія ніколи не зможе досягти внутрішніх успіхів, поки армія постійно буде «забирати та смоктати кращі соки народного організму, які повинні були б піти на діяльність культури і цивілізації» [15, т. 1, с. 413–414].

Останнє фактично визнавали й царські урядовці найвищого рангу. Так, канцлер О. М. Горчаков у доповідній записці Олександрю II в 1867 р. писав про «відставання внутрішнього розвитку імперії від її стрімкого зовнішнього розвитку». Результатом цього, наполягав він, є й «низька відносно щільність населення, розкиданого на величезних просторах, невисокий рівень продуктивності і, як наслідок малий бюджет, не відповідний величезним витратам... тягар яких тяжіє над нами ще сильніше в результаті довжини наших кордонів» [13, с. 321].

Таким чином, геополітичні здобутки, отримані Російською державою, приносили вельми сумнівні плоди для її підданих, зокрема й гальмуючи генезис елементів громадянського суспільства. Адже успіхи у війнах XVIII – першої половини XIX ст. були своєрідною індульгенцією для правлячого режиму, служили певним доказом на користь того, що політична система країни не потребувала особливих змін. Зрештою можна погодитися із думкою сучасного німецького дослідника Андреаса Каппелера, що «кількасотлітня політика експансії і постійне завдання зміцнювати владу вимагали... колосальних людських і матеріальних ресурсів, відволікаючи від соціального, економічного й політичного розвитку в глибині Росії, підганяючи екстенсивний процес зростання коштом інтенсивного...» [14, с. 250]. Це обумовило і відставання майже в усіх сферах цивілізаційного розвитку, зокрема в техніко-економічній, суспільно-політичній, культурно-освітній. А отже, мав місце асинхронний історичний поступ Російської імперії порівняно з країнами Західної Європи та Північної Америки.

Дійсно, і після проведених Петром I реформ (так званої доіндустріальної модернізації) в російському суспільстві панували візантійські та азійські владні моделі та інститути. У країні існував культ держави та відповідно всевладдя бюрократії. Існуючі правові норми орієнтували на безперечне підкорення волі начальства. Але, незважаючи на це, а можливо саме і завдяки цьому, урядові структури імперії діяли украй не ефективно. І йдеться не тільки про відому громіздкість та неповороткість адміністративного апарату царизму, його скандальні зловживання. Так, граф П. О. Валуєв зазначав у своєму щоденнику, що характерна риса імперського управління дореформеного часу «полягала в повсюдній нестачі істини, в недовірі уряду до своїх власних засобів та зневаги до всього іншого» [5, с. 19]. «Численність форм становить у нас сутність адміністративної діяльності і забезпечує загальну офіційну брехню», – підсумовував він. У свою чергу керівник Другого Відділення імператорської канцелярії барон М. А. Корф звертав увагу на те, що «переважна частина приписів вищого керівництва на місцях не виконувалася і реальне життя йшло нарізно з ними, не маючи нічого спільного з життям офіційним» [23, с. 25]. Зрештою можна стверджувати, що царська Росія страждала надмірною централізацією сил, притаманною саме її бюрократичному устрою.

Залишалися незмінними й підвалини феодального ладу в країні. Більше того, останній згодом тільки зміцнювався. У той час, коли за правління Марії-Терезії та Йосифа II селянство піддавстрійської України вже отримало особисту свободу (не кажучи вже про соціальні зміни більш раннього періоду в країнах Західної Європи), в українських землях імперії Романових наприкінці XVIII ст. відбулося друге видання кріпосного права. Таким чином, царизм консервував традиційний лад, який у свою чергу формував та закріплював адекватні собі ментально-світоглядні імперативи населення.

Але реальна дійсність середини XIX ст. наполегливо вимагала радикальних змін. Це визначалося потребами організації в країні підвалин більш ефективної економіки та адміністративно-управлінського апарату на місцях, створення широкого ринку вільної найманої праці. «До величезного тіла Росії проникав... своєрідний капіталізм (йдеться про дореформений час. – О. Ш.), – зазначав видатний французький історик Ф. Бродель. – І новації, що їх приносив із собою цей останній, не конче означали поступ, але під їхнім тягарем старий порядок занепадав» [4, т. 3, с. 403]. Феодальні відносини так або інакше розхитувалися з початком промислового перевороту, під впливом розвитку товарно-грошового господарства. Криза старого ладу проявилася в стагнації економіки, в дестабілізації традиційних інституцій, серцевину котрих складало кріпацтво і яке зрештою стало головним гальмом на шляху процесу оновлення. У свою чергу зростання масового селянського руху (тільки в першій половині XIX ст. в українських губерніях царської Росії було зафіксовано 2400 селянських повстань та заворушень різного ступеня інтенсивності) вже безпосередньо погрожувало політичній стабільності в імперії.

Треба вказати і на той факт, що в суспільстві поступово змінювалася система цінностей, а сакральність влади в очах все більшої кількості підданих імперії Романових поступово втрачала свою беззаперечність. Як зазначав у своїх мемуарах голова III та IV Державних дум М. В. Родзянко, «політична та громадська думка поступово прогресувала і не вкладалася вже в рамки бюрократичного абсолютизму і поліцейського режиму» [26]. Все це не міг не враховувати царський уряд, який до того ж був украй стурбований поразкою в Кримській війні, власною воєнною слабкістю, а відповідно і здачею геополітичних позицій в Європі та світі. Не випадково, що царська Росія вбачала тоді в державах Заходу, які більш динамічно розвивалися, певний зразок та водночас і суттєву загрозу.

Разом з тим слабкість механізмів саморозвитку обумовила той факт, що, намагаючися запобігти руйнації всієї системи, самодержавство вимушене було взяти на себе роль основного реформатора, фактично вдаючись до примусового «осучаснення» країни. Отже, фактично в той час саме царизм започаткував процес, який власне і передував розбудові індустріального суспільства.

У зв'язку з цим згадаємо, що на Заході передмодернізаційний період переважно був пов'язаний з появою ділових, заповзятливих людей, які прагнули до змін у суспільстві й самі їх активно продукували. Але в Російській імперії подібних активних представників бізнесу, які б до того мали чималі фінансові ресурси, майже не було. «Наші капітали ще не мають достатньої енергії, – зазначав у 1907 р. професор Московського університету, відомий економіст І. Х. Озеров, – вони часто тільки йдуть за іноземними... Російський капітал дуже лякливий, він зазвичай побоюється йти першим» [22, с. 82]. Причину останнього можна побачити як в економічній відсталості країни, так і у дуже розвинутих серед населення патерналістських настроях щодо держави, відсутності у нього традицій особистої свободи. Адже в Російській імперії переважав пасивно-споглядальний тип особи, який і був характерним для традиційного суспільства. До того ж наявність активних громадян не вписувалася в існуючу систему владних відносин в імперії, коли все вирішувалося лише «на горі» і тільки самими державними інституціями.

Тож метою розпочатого імператором Олександром II мобілізаційного проекту було пристосувати існуючу владу до виклику епохи, здійснити реформи, які б дозволили модернізувати різні царини життя суспільства, господарчі та соціально-політичні структури країни. Завдяки державному капіталізму абсолютизм прагнув зміцнити себе економічно та знайти нове соціальне підґрунтя в особі великої буржуазії. Зокрема, в економічній сфері ставилося завдання прискорити розвиток промисловості, оживити сільське господарство, торгівлю, банківську справу тощо.

Урешті-решт, проект контрольованої «зверху» модернізації став основним напрямом соціально-економічної та політичної еволюції імперії. Завдяки проведеним у 60–70-х рр. XIX ст. перетворенням, в країні було скасовано кріпацтво, з'явилися суд присяжних та адвокатура, запроваджено місцеве самоврядування, створено нову, буржуазного типу фінансову та освітню систему. Реформи посприяли вільному рухові капіталів, товарів, робочої сили. Важливо також і те, що в цей час посилилася відкритість країни, було значно полегшено виїзд підданих імперії до інших держав. Цьому, зокрема, сприяло суттєве зменшення вартості закордонних паспортів із 150 крб. (за правління імператора Миколи I) до 15 крб. на початку XX ст.

Разом з тим, інфільтруючи до російської політичної системи західні інокультурні елементи, царизм вважав не доцільним переймати засадничі риси європейської цивілізації – ідеї громадянського суспільства та правопорядку, схильність до суспільних компромісів та пошуку консенсусу між різними соціальними групами, зрештою її політичну культуру. А отже, влада не збиралася йти на радикальний розрив із минулим, на перегляд базових характеристик імперії, трансформацію її урядових структур*.

У цьому відношенні, як і раніше, домінувала упередженість щодо самодіяльності нижчих верств населення. Так, обер-прокурор Св. Синоду Костянтин Победоносцев, писав, що «одним з найбільш брехливих політичних засад є начало народовладдя», що «демократія запроваджує безлад та насилля в суспільстві, разом із початками безвір'я та матеріалізму» [24, с. 71]. Відповідно з усього числа нагальних проблем модернізації, демократизації політичної системи країни, вища влада погоджувалася лише на запровадження обмеженого місцевого самоврядування у вигляді земств та міських дум. Пропозиції ж щодо надання країні повноцінної конституції самодержавство категорично відкидало, вважаючи, що для Російської держави остання була б вкрай небезпечним, стороннім тілом, не сумісним із традиціями та історичними особливостями розвитку імперії.

Щоправда, певні спроби продовжити перетворення Олександра II, змінити застарілу систему управління та стимулювати розвиток господарства імперії мали місце і в останній чверті XIX ст. У 1880-ті рр. своєрідним реформаторським центром виступило Міністерство фінансів, яке тоді очолював М. Х. Бунге. Його система поглядів передбачала органічний розвиток промисловості поряд із проведенням політики поміркованого протекціонізму, вдосконалення фабрично-заводського законодавства. Зокрема, він вказував, що «для сприяння обробної промисловості, заводським та торговельним підприємствам потрібна... не стільки матеріальна підтримка, скільки встановлення кращого порядку шляхом видання законів, застосованих до сучасного розвитку господарства. Росія відстала від усієї Західної Європи в цьому відношенні на півстоліття» [18, с. 31]. М. Бунге також застерігав владу від заміни «вільного», приватного господарства «примусовим господарством державним або громадським», від вторгнення в ті галузі, які з «успіхом велися приватною промисловістю» [1, с. 33]

Зрештою М. Х. Бунге став тоді ініціатором перебудови фінансової системи імперії, встановлення принципу всестановості в податковій політиці. Саме за нього було створено Селянський банк (1882 р.), скасовано соляний податок (1880 р.) та подушну подать (1882–1886 рр.), а стягнення зборів зрештою торкнулося всіх верств населення. Він же провів закон і щодо поновлення створення акціонерних приватних банків.

Слід згадати, що М. Х. Бунге виступав і за скорочення воєнних витрат, необхідності зосередитися на внутрішньому розвитку та його потребах. Так, він дово-

*Це, до речі, чудово розуміли представники консервативних кіл імперії, слов'янофіли. Один з них відверто казав, що ліберально налаштовані діячі сприйняли в реформах 60–70-х рр. XIX ст. «зовнішню форму за сутність речей» [28, с. 263].

див, що причини складності фінансового становища країни полягали саме «у політиці, у війнах..., у величезних озброєннях та непосильних витратах на військово- та морське відомства» [29, с. 585]. Пропонував М. Бунге й певні зміни в системі державного управління. Зокрема, ратував за збільшення господарчих повноважень органів місцевого самоврядування, залучення представників земств до обговорення проектів законів у Державній Раді, створення «відповідального міністерства». Але ці погляди так і не знайшли в той період належного втілення в життя.

Своєрідна третя хвиля реформ мала місце в 90-х рр. XIX ст. і була пов'язана з ім'ям нового міністра фінансів С. Ю. Вітте. Останній сподівався створити в країні інноваційну економіку, посилити капіталізацію промисловості й упродовж приблизно 10 років наздогнати передові країни Європи. Здійснити це передбачалося, перш за все, шляхом залучення до економіки Росії іноземних капіталів. «Розраховувати на можливість відповідного зростання нашої промисловості своїми власними національними засобами не має жодних підстав...», – зазначав С. Вітте в таємній записці на ім'я Миколи II [8, с. 192]. Не випадково міністр різко виступав проти політики ізоляціонізму, яку ідеологи традиціоналізму К. П. Победоносцев, В. К. Плеве та їхні однодумці пропагували як запоруку збереження особливого шляху розвитку Російської імперії. Для Вітте та інших прибічників оновлення країни, «особливість Росії» полягала насамперед в її відсталості, яку треба було якнайшвидше подолати. Чимале значення він надавав і вдосконаленню фінансово-кредитної системи країни, проведенню грошової реформи, яка й була здійснена ним у 1897 р.

Разом з тим, якщо його попередник вважав за необхідне усіляко підтримувати ділових людей, сприяти їх приватному почину, розвивати конкуренцію, то С. Ю. Вітте вірив у всеїлля державної влади, зокрема й в економічній царині, доводив, що адміністративний апарат Російської імперії міг бути з успіхом застосований для прискорення індустріалізації. У доповіді царю в 1895 р. С. Вітте зазначав, що «за умовами життя нашої країни вимагається державне втручання в найрізноманітніші сфери суспільного життя», що «в Англії клас чиновників повинен тільки направляти приватну діяльність, в Росії ж, крім спрямування приватної діяльності, він повинен брати безпосередню участь у багатьох галузях громадсько-господарчої діяльності» [9, с. 216, 217]. Тобто для капіталістичного розвитку країни влада збиралася використати умови та засоби, породжені феодалною природою царизму. Відповідно і зміни в системі управління імперією С. Ю. Вітте вважав не доцільними. Більше того, пропонував замінити земську систему добре організованим адміністративно-управлінським апаратом, до якого слід було найактивніше залучати фахівців із вищою освітою.

Тож і в пореформену добу Росія залишилася абсолютною монархією, управління якою здійснювалося за допомогою величезної бюрократичної машини, що складалася з чиновників різних рангів. Протягом XIX ст. їх кількість збільшилася майже всемеро, і на початку нового століття становила близько 385 тис. державних службовців, переважно дворян та земельних власників. На той час це був найбільший у світі бюрократичний прошарок. Таким чином, гіпертрофія державного начала в Російській імперії в досліджуваний період не тільки не зменшилася, а й навіть зроста.

Урешті-решт, реформаторський потенціал самодержавства остаточно вичерпався. Як зазначали сучасники, царська Росія «втомилася *запозиченням* (виділено нами. – О. Ш.) реформ» [29, с. 257]. Своєрідну крапку в цьому поставив Микола II, який в січні 1895 р. недвозначно заявив представникам земств про «безглуздість мріянь» щодо їх участі в законотворчій роботі. Отже, як підкреслював у своїх спогадах М. В. Родзянко, «правлячий клас і не думав поступатися своїми прерогативами, вважаючи, що російський народ та суспільство настільки дикі та не розвинуті, що система, прийнята урядом, є єдино можливою в даний час» [26].

Усі вищезгадані тенденції в розвитку Російської імперії у другій половині XIX ст. не могли не позначитися на цивілізаційному поступі українських земель, які на той час уже цілковито були інтегровані до загальноімперського політичного простору та господарчого комплексу країни. А отже, ті особливості, що відрізняли перехідний до модернізації етап імперії Романових, багато в чому були притаманні й тогочасним процесам у Наддніпрянській Україні.

Водночас стадія зрушення (як і взагалі процес становлення підвалин буржуазного суспільства) в українських землях царської Росії мала і свою регіональну специфіку. Так, у Київській, Подільській та Волинській губерніях переведення селян на обов'язковий викуп надільних земель (а водночас і припинення стану тимчасовозобов'язаних) розпочалося у 1863 р., тоді як в інших регіонах імперії це сталося лише у 1880-х рр. Відповідно тут раніше виникли умови для перетворення селян на більш-менш повноцінних власників. Разом з тим на Правобережжі процес розбудови певних елементів громадянського суспільства (створення органів місцевого самоврядування тощо), навпаки відбувався із помітним запізненням. Зокрема, міська реформа тут відбулася у 1875 р., а земська – взагалі лише в 1911 р. Крім того, в цьому регіоні не діяли суди присяжних. До того і ж мирові судді тут призначалися особисто міністром юстиції, а не обиралися земствами, як в інших губерніях Російської імперії.

Варто також згадати, що завдання економічного розвитку України підкорялися імперським інтересам, а не місцевим потребам. Унаслідок різниці в цінах на споживчі товари власне російських підприємств та на українську сировину, відбувалося перенаправлення фінансових потоків до центру країни. Відповідно загальний баланс комерційних банків, розташованих в Україні, на 1898 р. становив лише біля 3 % балансу всіх банків імперії [11, т. 4, с. 353]. Згодом їх питома вага ще зменшується. На початку XX ст. в українських губерніях діяло тільки два комерційні банки – Київський та Одеський. Отже, російські підприємці мали значно більше фінансів для капіталовкладень в українських губерніях. Як підкреслював М. Слабченко, Україні «не вистачало організаційних засобів, якими володів російський купець» [30, с. 178]. У свою чергу надзвичайна концентрація грошових капіталів у розпорядженні не багатьох Петербурзьких та Московських банків призвела до того, що не дуже потужні приватні фірми, які діяли в Україні, постійно відчували нестачу кредитів. Адже великі банки не були зацікавлені в довгостроковому кредитуванні подібних установ. «Підприємства, де не можна нажити дуже значні суми, у нас залишаються покинутими, – стверджували дослідники на початку XX ст., – оскільки великі кредитні установи звикли наживати мільйони, і на дрібних підприємствах нажива в декілька десятків тисяч їх не цікавить» [22, с. 81]. Усе це гальмувало розвиток української промисловості, зокрема її переробних галузей. З цього приводу відомий історик Олександр Оглоблин писав: «Росія провадила колоніальну політику на Україні, зокрема в царині економічній». У свою чергу І. Лисяк-Рудницький, наголошуючи, що не можна розглядати Україну «як справжню колонію», відзначав, що господарська політика уряду була «здебільшого несприятлива для українських інтересів» [20, с. 149].

Своєрідність модернізації України, її передумов обумовлювалася також тим, що відповідно до свого географічного становища та конкретно-історичних подій, вона знаходилася на порубіжжі західноєвропейського та східноєвропейського соціокультурного простору. Отже, тут зустрічалися два типа цивілізацій, своєрідних макросистем, де синтезувалися різнорідні впливи, що у свою чергу позначалося на характері капіталістичної трансформації суспільства. Зокрема, це проявлялося в тому, що українські землі в більшому ступені, ніж великоросійські губернії були відкриті впливу західної духовної та матеріальної культури. Так, згадаємо, що Магдебурзьке право (ареал його поширення, за твердженням деяких істориків, власне й окреслював тогочасні цивілізаційні кордони Європи) та III Ли-

товський статут діяли на Правобережжі аж до 30-х рр. XIX ст. А звідси і наявність певних світоглядних імперативів, посилений прояв індивідуального начала, відчуття особистої свободи у свідомості чималої частини українців. Наприклад, останні, за спостереженнями іноземців, значно менше переймалися монархічними настроями. Німецький мандрівник XIX ст. Й. Коль зазначав, що властива росіянам «любов і обожнення царя є для українців цілком чужі і незрозумілі» [28, с. 195].

Крім того, на відміну від Росії, в Україні домінувала не община, а подвірне землеволодіння, в якому земля перерозподілялася лише між членами сім'ї чоловічої статі й була власністю всієї родини*. На початку XX ст. на Поділлі подібним землеволодінням було охоплено 94,6 % господарств, на Волині – 77,9 %, на Київщині – 83,3 %, на Полтавщині – 84,1 %, на Чернігівщині – 48,3 % [12, с. 390, 391]. Цікаво, що останній факт не вважали за можливе ігнорувати й ті, хто розглядав сільську громаду, як зародок майбутнього соціалістичного ладу. Так, один з представників народницької течії наприкінці XIX ст. підкреслював: «Не треба забувати, що общинне землеволодіння великоросійських губерній оточено приватною селянською земельною власністю губерній малоросійських» [10, с. 113]. Уже згодом подібні спостереження висловлювали й більшовицькі діячі. Зокрема, В. О. Антонов-Овсієнко в листі до ЦК РКП(б) у 1920 р. звертав увагу на той факт, що в Україні «індивідуалізм у землеробстві надзвичайно сильний», а «община давно зжита».

Усе це, природно, не могло не відбиватися на ставленні населення України, особливо Правобережних губерній, до власності, на його поглядах та моделях поведінки. Утім схожих рис у трансформаціях, що відбувалися у другій половині XIX ст. на теренах як українських, так і власне російських губерній, все ж таки було значно більше.

Таким чином, стадія зрушення, передумови модернізації в українських землях царської Росії (як і в імперії в цілому) мали суттєву специфіку, яка, головним чином, була пов'язана з курсом самодержавства на прискорення розвитку країни, створення деяких нових елементів у суспільному та господарчому житті, а відповідно і на ліквідацію відставання від Заходу, який тоді значно просунувся вперед у своєму цивілізаційному поступі. Задля цього переважно передбачалося використати можливості тієї величезної бюрократичної машини, яку мала на озброєнні імперія Романових.

Зрештою аналіз свідчить, що штучне втручання самодержавства в модернізаційні процеси надало генезису індустріального суспільства як в Росії, так і в Україні потворних форм, деформувало його. На темпі та проявах тогочасних перетворень суттєво позначався той факт, що відбувалися вони в рамках старих політичних структур, за існування в імперії поліцейсько-авторитарного режиму, у своєрідній феодалній оболонці. Стимульований царизмом прискорений індустріальний розвиток не спирався на відповідне зростання економічного добробуту маси населення, що більшою або меншою мірою мало місце на Заході. Недаремно в 1899 р. на міністерській нараді з питань торговельно-промислової політики відзначалося: «Якщо порівняти споживання у нас і в Європі, то середній розмір його на душу населення складе в Росії четверту або п'яту частину того, що в інших країнах визнається необхідним для звичайного існування» [8, с. 200].

Украй важливо звернути увагу й на те що, в царській Росії новачі насаджувалися на непідготовлений ґрунт, коли чимало людей не бажали та не були гото-

*Ще наприкінці XVIII ст. царські чиновники висловлювали здивування з приводу того, що в українських селах не відбувався загальний переділ землі. А перші общинні переділи селянських земель на Півдні України розпочалися лише після 1834 р.

ві порвати з патріархальними поглядами. Так, Богдан Кравченко цілком слушно звертав увагу на той факт, що появу численних промислових підприємств у Наддніпрянщині в другій половині XIX ст. «не підготували ні століття накопичення капіталу, ні проникнення капіталістичних відносин у пори українського суспільства» [17, с. 37]. Відповідно значна частина населення сприймала тогочасні реформи як щось наносне, чуже та вороже.

Тож, якщо західні соціуми в результаті модернізації досягали певної рівноваги, більшої або меншої політичної стабільності, то в Російській імперії нерозв'язані соціальні питання, неврегульовані відносини між працею і капіталом, напруга між доіндустріальним ладом і новими рушійними силами, які покликали до життя капіталістичні перетворення, тільки сприяли посиленню конфліктної ситуації в суспільстві. І з кожним днем прірва між владою та народом, керівниками та керованими в країні збільшувалася. Усе це свідчило, що країна неухильно прямувала до революції, яка врешті-решт не примусила себе довго чекати.

Бібліографічні посилання

1. **Ананьич Б.** Партия контрреформ / Б. Ананьич, В. Чернуха // Родина. – 1992. – № 2. – С. 30–35.
2. **Бігун Г. С.** Історія підприємництва в Україні: 1861–1917 рр. / Г. С. Бігун, В.Г. Ляшенко, Д. П. Шапран. – Донецьк, 2007.
3. **Бовыкин В. И.** Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны / В. И. Бовыкин. – М., 2001.
4. **Бродель Фернан.** Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIIIст. / Фернан Бродель; пер. з фр. Г. Філіпчука. – К., 1995. – Т. 3.
5. **Валуев П. А.** Дневник : у 2 т. / П. А. Валуев. – М., 1961. – Т. 1.
6. **Витте С. Ю.** Избранные воспоминания, 1849–1911 / С. Ю. Витте. – М., 1991.
7. **Данилов А. Г.** Опыт единоличной власти в России / А. Г. Данилов // Вопросы истории. – 2009. – № 1. – С. 54–68.
8. **Документы по истории монополистического капитализма в России / отв. ред. А. Л. Сидоров.** – М., 1959. – Т. VI.
9. **Дубенцов Б. Б.** Попытки преобразования организации государственной службы в конце XIX в. / Б. Б. Дубенцов // Проблемы отечественной истории : сб. ст. – М.; Л., 1976. – С. 202–224.
10. **Исаев А. А.** Настоящее и будущее русского общественного хозяйства / А. А. Исаев. – СПб., 1896.
11. **История Украинской ССР : в 10 т. / гл. ред. Ю. Ю. Кондуфор.** – К., 1983. – Т. 4.
12. **Історія українського селянства : нариси у 2 т. / за ред. В. Литвина.** – К., 2006. – Т. 1.
13. **Канцлер А. М. Горчаков.** 200 лет со дня рождения. – М., 1998.
14. **Каппелер А.** Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер; пер. з німецької. – Л., 2005.
15. **Кістяківський О. Ф.** Щоденник (1874–1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський; упоряд. В. С. Шандра та ін. – К., 1994. – Т. 1; 1995. – Т. 2.
16. **Ключевский В. О.** Сочинения : в 8 т. / В. О. Ключевский. – М., 1959. – Т. 8.
17. **Кравченко Б.** Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Б. Кравченко; пер. з англ. – К., 1997.
18. **Кризис самодержавия в России. 1895–1917 / редкол.: В. С. Дякин (отв. ред.) и др.** – Л., 1984.
19. **Лазанська Т. І.** Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торговельно-промислової статистики XIX ст.) / Т. І. Лазанська. – К., 1999.
20. **Лисяк-Рудницький І.** Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994. – Т. 1.
21. **Маклаков В. А.** Из воспоминаний / В. А. Маклаков. – Н.-Й., 1954.
22. **Озеров И. Х.** На новый путь: К экономическому освобождению России / И.Х. Озеров. – М., 1915.
23. **Пирумова Н.** Альтернатива: Об истории появления земств в России / Н. Пирумова // Родина. – 1992. – № 8 – 9. – С. 24–26.

24. **Победоносцев К. П.** Великая ложь нашего времени / К. П. Победоносцев // Родина. – 1993. – № 4. – С. 66–71.
25. **Реєнт О. П.** Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К., 2003.
26. **Родзянко М. В.** Государственная дума и Февральская революция 1917 года / М. В. Родзянко // www.gramotey.com/?open_file=371140173985.
27. **Російський Нострадамус** // Родина. – 1993. – № 8 – 9. – С. 10–13.
28. **Січинський В.** Чужинці про Україну / В. Січинський. – К., 1992.
29. **Скальковский К. Н.** Наши государственные и общественные деятели / К. Н. Скальковский. – СПб., 1890.
30. **Слабченко М.** Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны / М. Слабченко. – Одесса, 1923. – Ч. I. – Т. 3.
31. **Советская историческая энциклопедия** / гл. ред. Е. М. Жуков. – М., 1973. – Т. 14.

Надійшла до редколегії 15.11.2009.

УДК 94 (477) «19»

В. Д. Дацик

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

П. О. КУЛІША І ГАЛИЦЬКІ НАРОДОВЦІ

Розглянуто суспільно-політичні та культурні зв'язки П. О. Куліша з галицькими народовцями та їхнє значення у формуванні українського національного руху у Галичині у 60–80-х рр. XIX ст.

Ключові слова: Галицькі народовці, москвофіли, кулішівка, Галичина, Мета, Правда.

Рассмотрены общественно-политические и культурные связи П. А. Кулиша с галицкими народовцами и их значение в формировании украинского национально-освободительного движения в Галиции в 60–80-х гг. XIX в.

Ключевые слова: Галицкие народовцы, москвофилы, кулишивка, Галиция, Мэта, Правда.

The social and political connections between P. O. Kulish and the narodovtsi of Galichina au overlooked and their meaning in the formation of Ukrainian national move in Galichina alluring 1860–1880-ies is show.

Key words: narodovtsi of Galichina, moskvofili, kulishivka, Galichina, Meta, Pravda.

Провідне місце в єднанні українських земель посідає постать Пантелеймона Олександровича Куліша – видатного українського письменника, перекладача, народолобця, громадсько-політичного діяча, учасника українського національного руху. Діяльність П. О. Куліша у Галичині знайшла певне відображення у публікаціях. Першим, хто розпочав досліджувати діяльність П. О. Куліша, був Б. Д. Грінченко 1899 р., який написав загальний біографічний нарис літературної діяльності П. О. Куліша [7].

У 1920-х рр. до висвітлення постаті П. О. Куліша звернулася плеяда дослідників, зокрема О. К. Дорошкевич, М. М. Могильницький, В. П. Петров, але тільки О. Г. Барвінський, М. С. Возняк та К. Й. Студинський вивчали галицький період його діяльності [2; 6; 21; 22]. І тільки у 1990-х рр. з'явилися розвідки М. М. Мудрого, І. П. Чорновола, присвячені участі П. О. Куліша у переговорах народовців з поляками [15; 25]. Проте залишаються майже недослідженими зв'язки П. О. Куліша з галицькими народовцями. В українському національному русі другої по-